

ГУМАНІТАРНІ ІДЕЇ В МОВОЗНАВСТВІ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ

А.О. Євграфова

У статті розглядаються погляди вчених-мовознавців, чії праці свідчать про глибокий інтерес до гуманітарної проблематики і містять засадничі ідеї цього спрямування.

Ключові слова: гуманітарна ідея, гуманітарна традиція, роль гуманітарного чинника у мовознавстві.

Довгий шлях розвитку мовознавчих поглядів, починаючи від античності, нарешті завершився зміною наукової парадигми у бік антропоцентризму (середина ХХ ст.), тому будь-який розгляд матеріалу в цьому напрямі сприймається нами як чи не найперший вияв **актуальності** у потрактуванні мовознавчих проблем, які є на часі.

Відсутність монографічних досліджень, де б наскрізно прослідковувалися гуманітарні ідеї у мовознавстві (принаймні про такі нам невідомо), дозволяє звернутися до даної проблематики, в якій кожний аспект можна вважати **новаційним** на шляху до розкриття цієї неосяжної проблеми.

Мета статті — накреслити хоча б шкідцево курс розвитку гуманітарних поглядів у мовознавстві і таким чином прослідкувати зародження і розвиток гуманітарної традиції.

Постановка проблеми. Різні науки про людину звичайно номінують як суспільні, або гуманітарні. Дослідження мови належить до незначних галузей знань, які з'явилися у глибокій давнині. “Якщо як точка відліку при спробі впорядкування наук про людину буде обрана саме лінгвістика, то подібна система, яка ґрунтується на “принциповій спорідненості класифікованих об'єктів”, постане на твердому теоретичному підґрунті”, – зауважував Р. Якобсон [1, 371]. Аналогічний підхід ми знаходимо й у Е. Бенвеніста: “... загальний напрям думки спонукає всі гуманітарні науки працювати у тому ж дусі, що й лінгвістика” [2, 21]. Будучи представниками різних лінгвістичних шкіл, ці два несхожих учених у неоднакових, на перший погляд, формулюваннях висловлюють абсолютно тотожну думку: за своєю суттю лінгвістика завжди буде наукою про мову в людині і про людину в мові, тобто наукою гуманітарною.

Той факт, що при значному діапазоні своїх наукових праць Р. Якобсон (1896 – 1982), глибоко засвоївши російську філологічну традицію, з одного боку, і, з іншого, – Е. Бенвеніст (1902 – ?), праці якого репрезентують європейську лінгвістичну школу, одночасно, у 70-х рр. ХХ ст., вголос заявили про загальнофілософську точку зору на природу мови як явище суто антропоцентричне, свідчить про те, що лінгвістика зазнає перетворень і що ця теорія не є локалізованою у певній школі чи напрямі. Навпаки, такий підхід став майже універсальним, принаймні можна вести мову про німецьку традицію (Й. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт), французьку (Е. Бенвеніст, Р. Барт), російську (Р. Якобсон, Ю. Д. Апресян, Ю. С. Степанов), українську (О. О. Потебня, А. Ю. Кримський, Ф. С. Бацевич).

Таким чином, процитовані вище рядки із праць Р. Якобсона і Е. Бенвеніста є підтвердженням того, що лінгвістика почала сприйматися як складова комплексу гуманітарних наук, залишаючись наукою про мову, що її центром є людина, яка говорить, і з цим пов'язані інші чинники, а саме: ознаки повідомлення про себе самого; адресанта й адресата, реального або уявного; код, спільний для двох учасників мовленнєвого акту; перебіг операцій кодування, яке здійснює адресант, і здатність декодувати, властива адресату, тощо [3, 319]. Отже, проблематика мовознавчої науки значно розширилася, коли центром дослідження стала людина.

Ідея гуманітарної традиції в мовознавстві почала розроблятися чи не вперше у німецькій філософії (Й. Г. Гердер, В. фон Гумбольдт). За словами Й. Г. Гердера, “лише мова перетворила людину на людину, дивовижний потік афектів мова стримала дамбами і спорудила їм розумні пам’ятники у словах. Не ліра Амфіона звела міста, не чарівна паличка перетворила пустелі на сади, — все це зробила мова, яка зблизила людей. Завдяки мові люди об’єдналися у спілку, вітаючи один одного, вони уклали спілку любові. Мова утверджувала закони, зв’язувала роди; лише завдяки мові стала можливою історія людства, яка передавала у спадок уявлення серця і душі” [4, 235-236]; “... у кожній мові відбився розум і характер народу” [4, 239]. “Як тільки дане було людині найскладніше її мистецтво – мова, так, можна сказати, їй був даний прообраз усього” [4, 241]; “... і тільки завдяки мові став можливий поступ думки — ланцюг думок, стало можливим усвідомлювати, розпізнавати будь-що, пригадувати будь-що, володіти будь-чим...” [4, 242].

Найвищою після Й. Г. Гердера розвитку гуманітарна традиція в лінгвістиці набула у працях В. фон Гумбольдта: “Про який би предмет не розпочиналася б мова, — наголошував В. фон Гумбольдт, — завжди можна пов’язати його з людиною, а саме: з усією її інтелектуальною і моральною організацією разом” [5, 5]. Філософія мови В. фон Гумбольдта викладена у цілій низці праць: “Про мислення і мову”, в якій уміщений його ранній роздум про мову “Лацій і Еллада” з ідеєю лінгвістичного гуманізму, “Про розбіжність побудови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства”, “Про порівняльне вивчення мов щодо різних епох їх розвитку”, яка, до речі, є відповіддю на працю Й. Г. Гердера “Трактат про походження мови”. Саме тут В. фон Гумбольдт зробив висновок: “Для того щоб людина могла зрозуміти хоча б одне слово не просто як душевний поштовх, а як членороздільний звук, який позначає поняття, вся мова повністю й у всіх своїх зв’язках уже повинна бути закладена у ньому. У мові немає нічого одиничного, кожний окремих її елемент виявляє себе лише як частина цілого... Людина є людиною лише завдяки мові” [6, 361].

Серед інших праць В. фон Гумбольдта варто виокремити головний його твір “Про розбіжність побудови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства”, наприкінці якого вчений наголошує: “Ми досягли розуміння того, що із самого початку утворення людства мови є першим і необхідним ступенем, відштовхуючись від якого, народи вперше тільки і виявляються здатними слідувати найвищим людським устремлінням” [7, 67].

В. Звєгінцев, ведучи мову про суть теорії В. фон Гумбольдта, зазначав: “Очевидна ідея діалектичного зв’язку <...>: світ і людина, об’єкт і суб’єкт не відірвані повністю один від одного... вони взаємопов’язані. Ця співвідносність людини зі світом і світу з людиною відбивається навіть у самому терміні “мовне світосприйняття”. За В. фон Гумбольдтом, “... мова — це не третій світ між двома, а посередник між людиною і світом” [6, 367].

У подальшому адептами гуманітарної традиції в мовознавстві стала плеяда видатних учених, які склали цілу течію — гумбольдтіанство. Насамперед, ідеться про Л. Вейсгербера, Е. Сепіра, Б. Уорфа, методологічні засади яких можна не сприймати, але з тим, що Л. Вейсгербер, аналізуючи ситуацію 70-х рр., доходив висновку: теоретики мови гумбольдтіанської орієнтації свої міркування будували і будують із повним урахуванням “чинника людини”, а науку про мову розглядають як інтегральну складову загальнофілософської теорії про людину — варто погодитися. Л. Вейсгербер небезпідставно вважав, що більш поглиблене вивчення спадщини В. фон Гумбольдта відкриє нові перспективи для побудови загальної, внутрішньо цілісної науки про мову [6, 368].

Серед перших поціновувачів творчого доробку В. фон Гумбольдта і популяризаторів його ідей у Росії і в Україні був О.О. Потебня, який не епігонствував, а цілком самостійно вибудовував свою філософію мови, в якій є місце думці і мові, психології поетичного і прозаїчного мислення, міфу і слову, символам

слов'янської народної поезії, уявленням у мові, археології російського побуту, мові і народності тощо. Хоча О.О. Потебня залишив глибокий слід у різних галузях наукового знання: лінгвістиці, міфології, фольклористиці, літературознавстві, мистецтвознавстві, й усі проблеми, якими він займався, набували філософського звучання, — він перш за все залишався вузьким фахівцем-лінгвістом, а вже потім сприймався як філософ.

Свої пошуки О.О. Потебня розпочав із відповіді на питання, поставлені німецькою філософією і мовознавством (зокрема, В. фон Гумбольдтом). Головне з них – мова і мислення. Це питання у XIX ст. було ще не на часі, тому заслуг як О.О. Потебні, так і В. фон Гумбольдта не визнали, в той час як наприкінці XX ст. ці вчені сприймалися як надзвичайно сучасні [8, 4].

О.О. Потебня сприймав світ крізь призму мови, переконання в тому, що мова формує думку. Слідом за В. фон Гумбольдтом О. О. Потебня вбачав у мові механізм, що породжує думку: “Слово, взяте у цілому, як сукупність внутрішньої форми і звука, є передусім засобом розуміти мовця, апперципувати зміст його думки. Членороздільний звук, що його породжує мовець, сприймається слухачем, пробуджує у ньому спомин його власних таких самих звуків, а цей спогад за допомогою внутрішньої форми викликає у свідомості думку про сам предмет. Очевидно, якщо б звук мовця не викликав спогад про один із звуків, який він уже чув і мав у свідомості, то і розуміння (сприйняття) було б неможливе” [9, 123]. Таким чином, семасіологічне вчення О.О. Потебні зосереджене навколо слова як засобу апперцепції думки. Далі у О.О. Потебні читаємо: “Слово тільки тому є орган думки і безумовна обов'язкова умова всього більш пізнього розвитку розуміння світу і себе, що спочатку (первісно) є символ, ідеал і має всі ознаки художнього твору” [9, 182].

О.О. Потебня створив свою власну естетичну концепцію слова: “Мова не є тільки матеріал поезії, як мармур — різьблення, але сама поезія, а між тим поезія у ньому неможлива, якщо забуте наочне значення слова” [9, 184]. Значення теорії поетичного слова вчений розглядає у тривимірному просторі “світ — мова — людина”.

Абсолютно чітко О.О. Потебня розрізняв два розряди наук, із яких один має на меті вивчити людину, а другий — зовнішню природу. Науки про людину — гуманітарні. О.О. Потебня визначив місце мовознавства серед гуманітарних наук і навів такі докази: “Ми не знаємо людини до мови. Мова передусім всім іншим спеціально-людським діяльностям. Під будь-якими руїнами ассиро-вавилонських міст, які вміщували в собі цілі бібліотеки з цегляних дощечок із різним змістом, що стосується історії, природознавства, релігії, які вміщували, між іншим, релігійні сказання, древніші за перші сторінки книги. Буття і, можливо, послугували її джерелом, — під такими руїнами знаходяться сліди людини незмірно древнішої, рештки кам'яного періоду... без сумніву... ті люди вміли говорити членороздільно.

Таким чином, мова є *præius*, будь-яка наступна діяльність є дещо вже більш пізніе, при цьому є в той же час і засобом будь-якої наступної діяльності. Якщо мовознавство стоїть на висоті свого значення, то щодо всіх наук про людину воно повинно, таким чином, бути наукою провідною” [10, 202].

Про актуальність концепції О. О. Потебні для сучасної філологічної науки в багатьох її галузях свідчать дослідження цього спрямування, а саме: *Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Отв. ред. акад. Б. А. Серебренников. — М.: Наука, 1988; Маковский М. М. У истоков человеческого языка. — М.: Высшая школа, 1995; Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987; Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, грамматический и лингвокультурологический аспекты. — М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996; Голубовська Г. О. Етнічні особливості мовних картин світу. — К., 2004; Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. — К.: Видавничий центр “Академія”, 2004; Шевченко Л. І. Інтелектуальна еволюція української літературної мови. — К.: Київський університет, 2001.*

На тлі констатації того, що протягом сотень років людиною цікавились фізіологи, психологи, філософи, соціологи, в останні два-три десятиліття вийшли десятки книг і сотні статей, присвячених її думкам, бажанням, почуттям і мовленнєвим актам (А. Вежицька, Н. Д. Арутюнова). У зв'язку з тим варто відзначити пошуки лінгвістів у напрямку дослідження образу людини за даними мови (Ю. Д. Апресян, Л. І. Шевченко). Розглядаючи концептуальні засади праць Ю. Д. Апресяна, слід відзначити чотири ознаки: "1. Образ людини реконструюється виключно на підставі мовних даних. Ідеться про відтворення картини світу саме "мовної", а не літературної, не загальносеміотичної або загальнокультурної чи філософської. 2. Наївна картина світу вибудовується на підставі природної мови, яка відбиває певний спосіб сприйняття і організації (концептуалізації) світу. Ті значення об'єднуються в єдину систему поглядів, своєрідну колективну філософію, яка нав'язується як обов'язкова для всіх носіїв мови. 3. Спосіб концептуалізації дійсності (погляд на світ) почасти універсальний, почасти національно специфічний, так що носії різних мов можуть бачити світ дещо по-різному, крізь призму своїх мов. 4. Людина розглядається в ієрархії систем: "духовна" система (бажання, інтелектуальна діяльність, емоції, мовлення), "тілесна" система, "емоційна" система" [11, 38].

У статті Л. І. Шевченко [12] аналізуються можливості інтерпретативних методологій сучасного теоретичного мовознавства в аспекті антропологічної домінанти і спрямованості наукового знання. Ідея визначеного лінгвістичного принципу корелює з перспективою множинних інтерпретацій вербалізованої свідомості. Обґрунтовується необхідність внутрішньої мотивації вербального в лінгвістичному аналізі.

Таким чином, переорієнтація дослідницької уваги з "констатації емпірично виявлених мовних фактів і прагнення до стратифікаційної довершеності класифікаційних схем, з уваги до формалізованих структур мовних одиниць, їх організації як самодостатньої, статичної сукупності мовно-семіотичних знаків" [12, 66] на функціональну природу мови стає вимогою часу. Оскільки людина є складною системою з огляду на те, що вона існує як особистість, діє у межах певного соціуму, відчуває як окремий індивід і в той же час "підкоряється" етикетним нормам, — дослідження її з лінгвістичного погляду повинно мати спеціальну лінгвістичну концепцію у вигляді інтерпретативної лінгвістичної теорії. Інтерпретативні методології М. Фуко, Ж. Лакана, Ж. Дерріда, Г.-Г. Гадамера, П. Рікера, Л. С. Виготського, Ж. Піаже, А. Р. Лурія безпосередньо корельовані з лінгвістичною проблематикою і представлені як універсальний щодо наукового пізнання категоріальний і методологічний синкретизм [12, 70].

ВИСНОВКИ

Проблема декодування мовної особистості оцінюється як своєчасна і потребує не лише узагальнень інтерпретативних підходів, а й окремих досліджень, які допоможуть лінгвістиці зробити справжній внесок у науки про людину.

SUMMARY

The article deals with linguists' views, whose works testify to the deep interest towards humanitarian problems and contain fundamental ideas of this tendency.

Key words: humanitarian idea, humanitarian tradition, role of human factor in linguistics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Якобсон Р. Лингвистика в её отношении к другим наукам // Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С. 369-420.
2. Бенвенист Э. Лингвистика на пути преобразований // Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С. 21-68.

3. Якобсон Р. Язык в отношении к другим системам коммуникации // Избранные работы. – М.: Прогресс, 1985. – С. 319-330.
4. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. – М.: Наука, 1977. – 703 с.
5. Рамишвили Г. В. Предисловие // Гумбольд В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 3-37.
6. Звегинцев В. А. О научном наследии В. фон Гумбольдта // Гумбольд В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 356-364.
7. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 37-298.
8. Бабурин А. А. А. Потебня: философия языка и мифа // Потебня А. А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 3-10.
9. Потебня А. А. Мысль и язык // Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 17-200.
10. Потебня А. А. Психология поэтического и прозаического мышления // Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – С. 201-235.
11. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – С. 37-67.
12. Шевченко Л. І. Лінгвістичні інтерпретації. Постлаканивська перспектива // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 66-72.

Надійшла до редакції 12 жовтня 2007 р.